

Mariusz ANTOLAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa
Olsztyn, Polska
e-mail: mariusz.antolak@uwm.edu.pl

SACRUM W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM GMINY OSTRÓDA

THE SACRED SPACE IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE COMMUNE OF OSTRÓDA

Słowa kluczowe: gmina wiejska i miejska Ostróda, krajobraz kulturowy, *sacrum*
Key words: rural and urban commune of Ostróda, cultural landscape, sacred space

Streszczenie

Zasiedlanie terenów dzisiejszej gminy Ostródy miało miejsce u schyłku paleolitu. Do czasów dzisiejszych w krajobrazie gminy pozostały ślady kultu religijnego różnych kultur. W krajobrazie gminy widoczne są cmentarzyska i kurhany z epoki kamienia, brązu, żelaza, z okresu wpływów rzymskich oraz średniowiecza. Z terenami tymi związana była ludność różnych narodowości i wyznań. Interesująca i burzliwa historia tych terenów sprawiła, że w krajobrazie kulturowym do dnia dzisiejszego widoczne są wpływy katolickie, protestanckie i judaistyczne. Celem pracy jest przedstawienie zróżnicowania obiektów sakralnych w krajobrazie kulturowym Mazur na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda.

Abstract

The earliest human settlements in the area of today's commune of Ostróda date back to the late Palaeolithic era. Traces of religious cults practised by various cultures have survived to our day. The burial sites and mounds present in the landscape of the commune represent the Stone, Bronze or Iron Era as well as the times of the Imperial Roman influence or the Middle Ages. Over the centuries, this region has been populated by the people belonging to different nations and denominations. Such interesting and turbulent history of this land has left visible traces of Catholic, Lutheran and Jewish influences in the local cultural landscape. The purpose of this study has been to present the diversity of sacral objects in the cultural landscape of Warmia and Mazury, using both rural and urban commune of Ostróda as an example.

WPROWADZENIE

Gmina wiejska i miejska Ostróda położone są we wschodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, w powiecie ostródzkim. Zgodnie z podziałem Polski na jednostki fizycznogeograficzne wg J. Kondrackiego (Kondracki, 2000) gminy te położone są na obszarze makroregionów Pojezierza Iławskiego, Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego oraz makroregionu Pojezierza Mazurskiego. Obszar ten posiada bardzo zróżnicowany krajobraz. Walory przyrodnicze, kulturowe, historyczne i krajobrazowe spowodowały, że na terenie gminy występuje szereg form ochrony krajobrazu kulturowego. Ważnym elementem krajobrazu gminy są elementy sakralne reprezentowane przez wiele kultur i obecne na tej ziemi od wielu pokoleń.

Zasiedlanie terenów dzisiejszej gminy Ostróda miało miejsce u schyłku paleolitu. Do czasów dzisiejszych w krajobrazie gminy pozostały ślady kultu religijnego różnych kultur. Na terenie gminy występują cmentarzyska i kurhany z epoki kamienia, brązu, żelaza, z okresu wpływów rzymskich oraz średniowiecza. Z terenami tymi związana była ludność różnych narodowości i wyznań. Interesująca i burzliwa historia tych terenów sprawiła, że w krajobrazie kulturowym do dnia dzisiejszego widoczne są wpływy katolickie, protestanckie i judaistyczne. Celem pracy jest przedstawienie zróżnicowania obiektów sakralnych w krajobrazie kulturowym Mazur na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda.

METODY BADAŃ

Badania prowadzono na terenie gmin w latach 2011-2012. Pozyskano i przeanalizowano materiały wyjściowe. Na ich podstawie przygotowano materiał kartograficzny do pracy w terenie. Materiały do analiz pozyskano z Wojewódzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Olsztynie oraz Urzędów Miasta i Gminy Ostróda. Na mapach topograficznych terenu opracowania naniesiono obiekty sakralne oraz oznaczono obiekty wpisane do rejestru oraz gminnej ewidencji zabytków. Następnie dokonano weryfikacji wrysowanych na mapy robocze obiektów podczas inwentaryzacji w terenie. Prace terenowe przeprowadzono wiosną 2011 r. W badania włączono techniki GIS.

ELEMENTY SAKRALNE

Obiekty sakralne stanowią jeden z głównych elementów krajobrazu kulturowego Mazur. Duża część z nich wpisana jest do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków.

Kościóły i kaplice

Ważnym elementem sakralnym na terenie gminy są kościoły. Szczególną wartość posiadają obiekty w Durągu, Glaznotach, Kraplewie, Ornowie, Ostródzie i Pietrzwałdzie. Obiekty znajdujące się w tych miejscowościach zostały wpisane do rejestru

zabytków województwa warmińsko-mazurskiego. Dwa z nich – kościół rzymskokatolicki p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny z 1903 r. oraz kościół ewangelicki (ob. metodystyczny) z ok. 1400 r. znajdują się w miejscowości Glaznoty. Kościół ewangelicki jest położony we wschodniej części wsi, na niewielkim wzgórzu. Jest to obiekt salowy, zbudowany na planie prostokąta z kwadratową wieżą od frontu. Był przebudowywany w XVIII w. i odrestaurowany w 1899 r. Kolejny remont świątynia przeszła w latach 2002-2004 za sprawą podopiecznych prowadzonego przez Markot Domu Odzyskanych dla Życia w Marwałdzie. Obecnie nie pełni funkcji sakralnych. Kościół jest dobrze eksponowany z drogi dojazdowej do Glaznot i stanowi dominantę krajobrazową miejscowości. Kościół rzymskokatolicki w Glaznotach był rozbudowywany w latach 1919-1920. Świątynia z czerwonej cegły na kamiennej podmurówce z kruchtą na frontowej fasadzie jest w dobrym stanie technicznym. W jego sąsiedztwie znajduje się równie cenna drewniana dzwonniczka. Strefa *sacrum* została jednak zaburzona poprzez niewłaściwie wykonane cięcia pielęgnacyjne drzew rosnących w jego sąsiedztwie.

Ważnym obiektem kultu religijnego na terenie gminy wiejskiej jest kościół ewangelicki (ob. rzymskokatolicki), p.w. MB Częstochowskiej w Ornowie (fot. 1). Jest to kościół salowy, zbudowany w XV w. Jest on murowany z użyciem gładów narzutowych. Drewniana wieża kościoła pochodzi z XIX w. Sylweta kościoła dominuje nad zabudowaniami miejscowości. Otoczenie kościoła stanowi cmentarz z XV w. Najstarszy zachowany krzyż cmentarny pochodzi z 1876 r.

Interesującą architekturę prezentuje również ewangelicki kościół (obecnie rzymskokatolicki) p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Durągu. Pierwszy kościół został wzniesiony w miejscu istniejącego obiektu w XIV w. W czasie reformacji został zamieniony na zbór ewangelicki. Obecny pochodzi z 1713 r. Po II wojnie światowej (1962 r.) kościół został gruntownie odbudowany. Kościół zbudowany jest z gładów narzutowych oraz posiada niewysoką drewnianą wieżę. Kryty jest czerwoną dachówką. Uwagę zwraca wyraźne, jasne fugowanie gładów narzutowych na wszystkich elewacjach. Cenne kościoły znajdują się na terenie miejskim (Uchwała..., 2008). Kościół gotycki p.w. Św. Dominika Savio wybudowany został w obrębie murów obronnych Starego Miasta w latach 1330-1351. Dwukrotnie odbudowywano go po pożarach w 1440 i 1788 r. W latach 1897-1898 poddano go gruntownej renowacji. Funkcję kościoła miejskiego pełnił do roku 1909. Funkcję kościoła miejskiego przejął następnie kościół ewangelicko – augsburski, wzniesiony w latach 1903-1909 w stylu neogotyckim. Jego sklepienie wspierają 4 masywne granitowe kolumny. Świątynia wyróżnia się podwójną, pięćdziesięciometrową wieżą. Początkowo zwieńczona wysokimi na 5 metrów krzyżami wieże kościoła pokryte były dachówką. W 1933 r. ze względu na bezpieczeństwo parafian zastąpiono je miedzianymi płytami. Stanowi on współcześnie jeden z najbardziej charakterystycznych zespołów architektonicznych miasta, wpisanych umiejętnie w panoramę Ostródy. U zbiegu ulic Sienkiewicza i Czarnieckiego wzniesiono w latach 1856-1875 rzymskokatolicki kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. W tych latach w Ostródzie mieszkało około 250 katolików. Kościół zbudowano według planów Statza z Kolonii w stylu neogotyckim. Świątynię

konsekrowano w roku 1857, wieżę kościoła dobudowano pół wieku później w latach 1910-1913. Przewyższa ona o 4 metry wieżę kościoła ewangelickiego.

Odrębną kategorię stanowią kościoły katolickie wznoszone po II wojnie światowej. Ciekawą historię posiada miejscowość Szyldak. Pierwszy z kościołów we wsi zapadł się ok. 1570 r., kolejny już na początku XVIII w. był całkowicie zdewastowany. W 1705 r. fundator kościoła Jan von Schirstadt wybudował nową świątynię. Ta również została doszczętnie zniszczona i ze względu na zły stan techniczny rozebrana.

Współczesny rzymskokatolicki kościół św. A. Boboli znajduje się przy drodze krajowej nr 7, na skraju zabytkowego parku. Został on przerobiony z budynku restauracji i wiejskiego domu kultury. Parafię założono w 1990 r. Kilka lat później kościół przebudowano, dzięki czemu nabrał on bardziej sakralnego charakteru (www.szyldak.pl).

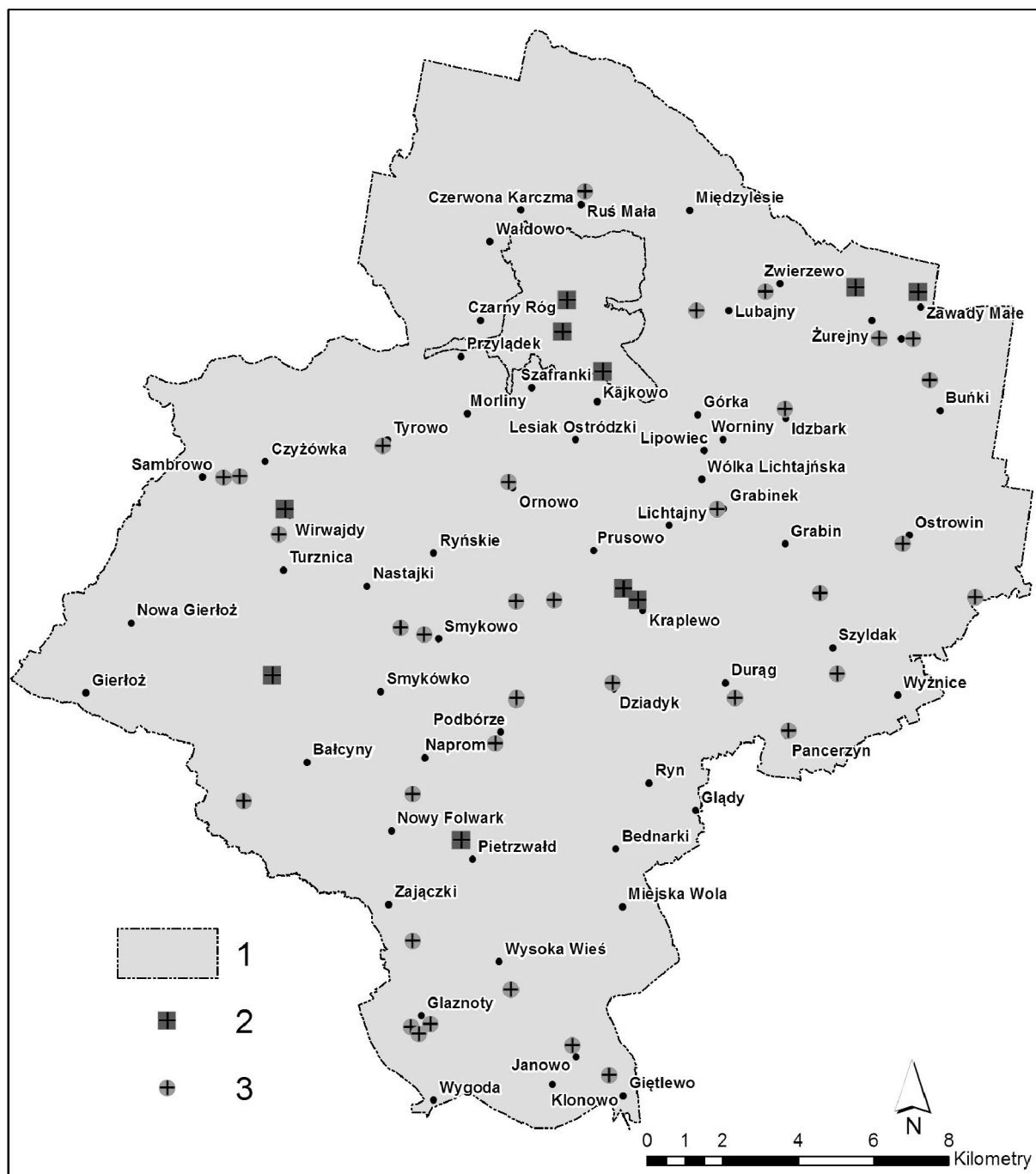
W tym samym roku oddano do użytku kościół w Samborowie. W połowie lat 80-tych XX w. powstał rzymskokatolicki kościół p.w. Miłosierdzia Bożego w Reszkach. Został on wzniesiony z cegły odzyskanej ze starego majątku ziemskiego, na podmurówce z głazów narzutowych. Znajduje się w centralnej części miejscowości i reprezentuje stosunkowo duże wartości architektoniczne. Tradycją gminną stają się niestety niechlubne cięcia drzew w otoczeniu świątyni, które nie ominęły i tej strefy sakralnej.

Pozostałe kościoły wznoszone "współcześnie", m.in. w Ostródzie, Smykówku i Wałdowie nie reprezentują dużych wartości pod względem architektonicznym. Charakteryzują się nieciekawą formą oraz ubogimi zdobieniami. Problem ten dotyczy z resztą nie tylko obszaru Mazur.

Nieco mniejsze znaczenie w krajobrazie pełnią kaplice (Idzbark, Ostróda, Lipowo). Kaplica Chrześcijan Baptystów przy ul. Nadrzecznej w Ostródzie jest niewielkim, słabo wyeksponowanym w krajobrazie miasta obiektem, wpisanym do rejestru zabytków. W 1910 r. ostródzka gmina baptystów liczyła około 200 wiernych, współcześnie liczba ta zmniejszyła się o połowę. Obiekt jest praktycznie jedynym elementem sakralnym na terenie opracowania reprezentującym to wyznanie. Charakterystycznym rodzajem kaplic są kaplice grobowe (Durąg, Glaznoty, Zajączki). Murowana kaplica grobowa w zespole XIX-wiecznego cmentarza ewangelickiego w Zajączkach pochodzi z trzeciej ćwierci XIX w. Znajduje się ona na głównej osi kompozycyjnej cmentarza. Wzniesiona jest z ciosów kamiennych, pokryta dwuspadowym dachem, kryta czerwoną esówką. Jest to kaplica rodziny Kramerów, właścicieli majątku w Zajączkach.

Cmentarze

Jednym z podstawowych elementów krajobrazu kulturowego gminy są XIX-wieczne cmentarze ewangelickie związane z większością miejscowości położonych na terenie gminy wiejskiej. Ich duża liczba (ryc. 1) wiąże się z tradycją protestancką, która nie nakładała obowiązku lokalizowania tych obiektów w sąsiedztwie kościoła parafialnego. Do rejestru zabytków wpisanych jest 7 obiektów [Kątno, Kraplewo (2), Pietrzwałd, Reszki, Wirwajdy, Zawady Małe]. Wiele z ewangelickich cmentarzy (36) umieszczonych zostało w gminnej ewidencji zabytków.

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzy na terenie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda:
 1. Obszar gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda, 2. Cmentarze wpisane do rejestru zabytków,
 3. Cmentarze wpisane do ewidencji zabytków.

Fig. 1. Localization of the cemeteries in the rural commune and urban municipality of Ostróda:
 1. Area of the rural commune and urban municipality of Ostróda, 2. Cemeteries listed in the register of historical monuments, 3. Cemeteries listed in the records of historical monuments.

Są to m.in. obiekty w Brzydowie, Dziadyku (fot. 2), Giętłewie, Idzbarku, Lipowie, Lubajnach, Napromie i Staszkwie. Ich stan zachowania jest bardzo zróżnicowany. Cmentarze te zlokalizowane są równomiernie na terenie całej gminy. W niektórych

miejsowościach znajdują się nawet 2 lub 3 obiekty tego typu. Tworzą one proste układy przestrzenne, najczęściej na planie prostokąta lub trapezu otoczonego szpalerem drzew. Układy są dobrze czytelne tylko w nielicznych przypadkach (Zajączki). W większości przypadków lokowane były poza miejscowością, w odległości 100-200 m (Idzbark, Brzydowo, Turznica), w niektórych przypadkach znajdują się w jej centralnej części (Lipowo, Stare Jabłonki). Specyficznym typem cmentarzy na terenie gmin są obiekty wojenne (Ostróda, Zawady Małe).

Część z cmentarzy ma charakter cmentarzy rodowych (Glaznoty). Obiekty te w większości przypadków są trudno dostępne i mało czytelne w krajobrazie. Część z nich (Glaznoty, Pietrzwałd) została przekształcona po 1945 r. na obiekty rzymskokatolickie. Większość z nich jest w złym stanie technicznym i wymaga natychmiastowej interwencji konserwatorskiej. Lokowane były w malowniczych zakątkach o urozmaiconym ukształtowaniu terenu, na wyniesieniach (Dziadyk, Wirwajdy) lub w wąwozach (Lipowo). Charakterystycznym elementem ich wyposażenia są żeliwne, niskie płotki otaczające kwatery grobowe, w wielu przypadkach dobrze zachowane (Zwierzewo, Idzbark).

Kultura żydowska jest w krajobrazie gminy słabo czytelna. Pierwsi Żydzi osiedlili się w Ostródzie około 1735 r. W latach 20-tych XX w. w mieście zarejestrowanych było ich 200. Północno-zachodnią część cmentarza ewangelickiego w Ostródzie ("Polska Górka") zajmował otoczony kamiennym murem kirkut z żydowskim domem przedpogrzebowym. Znajdowały się tu rzędy macew, wykonanych najczęściej z czarnego kamienia, przyozdobione gwiazdami Dawida oraz niemieckimi lub hebrajsko-niemieckimi podpisami. Kirkut funkcjonował w tym miejscu już od końca XVIII w. Obecnie wymaga pilnych prac konserwatorskich. Zachowało się na nim tylko kilka macew.

W 1893 r. oddano do użytku zbudowaną w stylu mauretańskim synagogę przy ul. Olsztyńskiej. Był to niezwykle budynek, posiadający dwie wieżyczki oraz piękne witraże okienne. Ślady kultury żydowskiej w mieście zostały praktycznie całkowicie zatarte w czasie tzw. "nocy kryształowej" z 9 na 10 listopada 1938 r. Spalono wówczas synagogę, dom przedpogrzebowy oraz zniszczono kirkut. Ostatni żydowscy mieszkańcy opuścili miasto w 1939 r. (Kozłowski, 2009).

Na terenie gminy sporadycznie występują również pomniki ku czci poległych w czasie I wojny światowej (Zwierzewo, Tyrowo, Turznica, Brzydowo, Samborowo, Naprom, Idzbark). Miejscami kultu religijnego i akcentami kulturowymi są krzyże przydrożne. Współczesnymi obiektami sfery *sacrum* są krzyże przydrożne ustawiane w miejscach wypadków drogowych.

Kapliczki i krzyże przydrożne

W krajobrazie gmin kapliczki i krzyże przydrożne występują nielicznie. Jest to wynik długoletniej bytności na tych terenach ewangelików, którzy nie mieli zwyczaju wznoszenia tego typu obiektów kultu religijnego. Już kilkanaście kilometrów poza granicami gminy, na terenie Warmii obiekty te występują zdecydowanie częściej. Zinwentaryzowane obiekty wzniesione zostały po II wojnie światowej. Kapliczki są

murowane, krzyże natomiast metalowe o niezbyt wyszukanej formie. W większości przypadków są zadbane, w dobrym stanie technicznym. Na uwagę zasługują obiekty w miejscowościach Samborowo, Naprom, Brzydowo, Turznica i Durąg.

Kurhany (stanowiska archeologiczne)

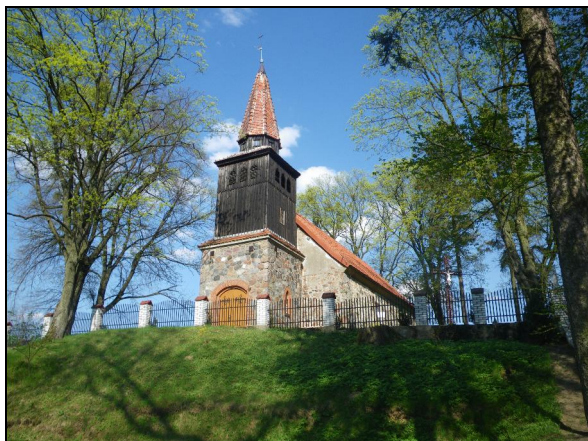
Nieco mniejszą rolę w krajobrazie pełnią stanowiska archeologiczne związane z miejscami kultu religijnego. Są one widoczne wyłącznie dla kwalifikowanego turysty. W rejestrze zabytków znajdują się 3 kurhany z wczesnej epoki żelaza lub brązu w okolicach miejscowości Dziadyk (Uchwała..., 2012). Na terenie opracowania występują ponadto liczne cmentarzyska z epoki kamienia, żelaza, okresu wpływów rzymskich i z wczesnego średniowiecza (Naprom, Ornowo, Pietrzwałd, Reszki, Ruś Mała, Ryn, Durąg, Samborowo, Tyrowo, Górka). Część z nich jest dobrze eksponowana z dróg (Pietrzwałd, Durąg, Górka). Ważne w krajobrazie są ponadto cmentarzyska kurhanowe (Naprom, Pietrzwałd, Podbórze, Ryn) oraz kurhan z wczesnego średniowiecza pod Lubajnamy. Największe nagromadzenie obiektów archeologicznych występuje w dwóch pasach. Pierwszy z nich rozciąga się od Samborowa po Lubajny na południe od miasta Ostróda. Drugi natomiast znajduje się w południowej części gminy w pasie Reszki – Naprom – Durąg.

Na terenie gminy zlokalizowane są również siedziby wielu innych wyznań. W Ostródzie ma siedzibę północno-wschodni okręg Nowoapostolskiego Kościoła. W województwie warmińsko-mazurskim zarejestrowanych jest najwięcej wyznawców tej religii w Polsce. Protestantka Wspólnota Kościołów Chrystusowych prowadzi w mieście Dom Spokojnej Starości „Betania”. Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny stanowiące współczesną kontynuację Waisznawizmu, jednego z trzech głównych wyznań hinduizmu ma jedną ze swoich siedzib w Ostródzie (Wyznania..., 2010). Ślady działalności tych wyznań nie są jednakże czytelne w krajobrazie kulturowym gminy.

PODSUMOWANIE

Krajobraz kulturowy obszaru opracowania jest bogaty w obiekty sakralne. Zaważalna jest wielowyznaniowość (wpływy rzymskokatolickie, protestanckie i judaistyczne) oraz mnogość obiektów wypełniających niemal równomiernie obszar opracowania. Obiektami sakralnymi dominującymi w krajobrazie są cmentarze, kościoły i kaplice, krzyże i kapliczki przydrożne, pomniki, a także kurhany. O randze elementów sakralnych w krajobrazie sakralnym może świadczyć między innymi procentowy udział tych obiektów w zestawieniach rejestru i ewidencji zabytków. Około 30% obiektów z obszaru wiejskiego i 15% z miasta, wpisanych do rejestru zabytków, stanowią obiekty sakralne. W gminnej ewidencji zabytków 12 % obiektów stanowią obiekty sakralne. W tej grupie zdecydowanie dominują cmentarze ewangelickie.

Obiekty sakralne zachowane są w różnym stanie. Największe przekształcenia dotyczą zabytkowych cmentarzy. Dużym problemem są niewłaściwie wykonywane cięcia pielęgnacyjne drzew oraz zagospodarowanie strefy sakralnej otaczającej obiekty (fot. 3 i 4).

Fot. 1. Kościół ewangelicki (obecnie rzymskokatolicki) w Ornowie wpisany do rejestru zabytków.

Photo 1. Evangelical Church (nowadays – the Roman Catholic one) in Ornowo listed in the register of historical monuments.

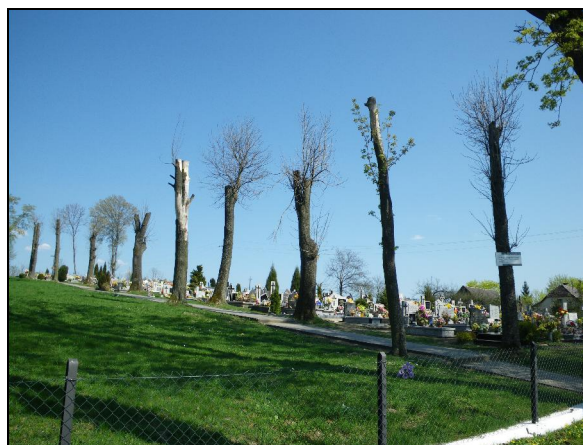
Fot. 2. Cmentarz ewangelicki z połowy XIX w. w miejscowości Dziadyk.

Photo 2. Evangelical Cemetery of the mid-nineteenth century in Dziadyk.

Fot. 3. Cmentarz rzymsko-katolicki w Ostródzie wpisany do rejestru zabytków. W tle widoczny nowy hotel nieumiejętnie wpasowany w krajobraz miejski.

Photo 3. Roman Catholic Cemetery in Ostróda entered in the register of monuments. In the background – a new hotel badly fit into the urban landscape.

Fot. 4. Przykład ludzkiej bezmyślności. Cmentarz ewangelicki z połowy XIX w. w Pietrzwałdzie.

Photo 4. An example of human folly. Evangelical Cemetery of the mid-nineteenth century in Pietrzwałd.

Problemem okazuje się brak środków finansowych na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych. Podstawowe źródła w postaci środków publicznych (budżet państwa, budżety jednostek samorządów terytorialnych, środki Unii Europejskiej) powinny być w miarę możliwości uzupełniane źródłami prywatnymi (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.).

Elementy sakralne są ważnym składnikiem krajobrazu kulturowego, pełniąc rolę dominant i akcentów kulturowych, a także podkreślając punkty węzłowe. Od wieków wpisują się w panoramy widokowe poszczególnych miejscowości. Pełnią rolę ważnych przestrzeni publicznych. Należy zatem otoczyć je należytą czcią i nie dopuścić do degradacji.

LITERATURA

- Kondracki J., 2000: Geografia regionalna Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa: 46, 91-104.
- Kozłowski J.B., 2009: Dawna Ostróda. Obrazy z życia wschodniopruskiego miasta. Wyd. Retman, Dąbrówno: 85-88.
- Uchwała Nr XVII/102/12 Rady Gminy Ostróda z dnia 20 stycznia 2012 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na lata 2012-2015.
- Uchwała Nr XXII/136/2008 Rady Miejskiej w Ostródzie z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie uchwalenia Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Ostróda.
- www.szyldak.pl (03.03.2012 r.)
- Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006-2008, 2010, Departament Badań Demograficznych GUS, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.

